

HAL
open science

Ekonomická reforma a sociální transformace

Sylvaine Trinh, Jiří Musil, Ivan Mucha, Zdeněk Strmiska, Vladimír Krivý, Jiří Večerník, Pavel Kuchař, Petr Matějů

► To cite this version:

Sylvaine Trinh, Jiří Musil, Ivan Mucha, Zdeněk Strmiska, Vladimír Krivý, et al.. Ekonomická reforma a sociální transformace. Cahiers du CEFRES, 1992, Sociální a politická proveditelnost ekonomické reformy v Československu, 1, pp.21-46. halshs-01938486

HAL Id: halshs-01938486

<https://shs.hal.science/halshs-01938486>

Submitted on 28 Nov 2018

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Distributed under a Creative Commons Attribution - NonCommercial 4.0 International License

Cahiers du CEFRES

N° 1, Sociální a politická proveditelnost ekonomické reformy v Československu
Olivier Bouin, Marie-Elizabeth Ducreux, Fabrice Martin (Ed.)

Sylvaine TRINH, Jiří MUSIL, Ivan MUCHA, Zdeněk STRMISKA, Vladimír
KRIVÝ, Jiří VEČERNÍK, Pavel KUČAŘ, Petr MATĚJŮ

Ekonomická reforma a sociální transformace

Référence électronique / electronic reference :

Sylvaine Trinh, Jiří Musil, Ivan Mucha, Zdeněk Strmiska, Vladimír Krivý, Jiří Večerník, Pavel Kuchař, Petr Matějů, « Ekonomická reforma a sociální transformace », Cahiers du CEFRES. N° 1, Sociální a politická proveditelnost ekonomické reformy v Československu, Olivier Bouin, Marie-Elizabeth Ducreux, Fabrice Martin (ed.).

Mis en ligne en / published on : décembre 2010 / december 2010

URL : http://www.cefres.cz/pdf/c1/trinh_1992_soc_transformace.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

<http://www.cefres.cz>

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Ekonomická reforma a sociální transformace

Shrnutí diskuse ze dne 21. dubna 1992

Ekonomická reforma a sociální činitelé

S. Trinh, CADIS/EHESS

Při všech obtížích s definicí sociologie lze konstatovat, že jejím předmětem je ve skutečnosti studium společenských vztahů. To znamená, že jako sociolog nemohu vysvětlit společenský "postoj" s odkazem na "objektivní" situaci. Jinak řečeno, politická, kulturní nebo ekonomická situace je pouze výsledkem společenských vztahů. V této části světa pozorujeme významnou "změnu", přičemž volíme úmyslně velmi neutrální termín. Tato "změna" se současně týká ekonomické, politické, sociální, kulturní a individuální úrovně. Nutí nás oddělit teorii od praxe. Můžeme se tedy ptát, zda existuje teoreticky nejdůležitější úroveň, která umožňuje vysvětlení všech ostatních. Např. můžeme dnes říci, že úplný rozklad plánovaného hospodářství způsobil zhroucení politického řádu? Nebo můžeme tvrdit, že v důsledku zhroucení komunistických režimů dochází ke zhroucení společenskému? Jedná se o důležitou teoretickou záležitost, neuvažovat ekonomiku nebo politiku jako oblasti, které by existovaly mimo společnost. Ekonomika nebo politika nejsou předměty. Jsou přímo ve společnosti. Vstupují bezprostředně do rámce společenských vztahů. Tato tvrzení teoretického charakteru nebrání tomu, abychom mohli pozorovat viditelné změny v praxi nejdříve na politické a nebo ekonomické úrovni a poté změny společenské, či obráceně.

Jaký charakter přisoudit "změnám", kterých jsme svědky? Lze mluvit o typu anomie, pro který bychom byli schopni nalézt příčiny a měli naději na vysvětlení, případně možná řešení? Máme mluvit o krizi, kterou bychom považovali za technickou poruchu, která se vloudila do systému? Pravděpodobně ne. Není možné dále mluvit o plynulém přechodu jednoho typu společnosti na druhý. Musíme mnohem více vidět než toto v těchto "změnách": totální rozpad politického a ekonomického systému, rozpad výrazně vyjádřený v rozkladu společnosti. Jedním z ústředních problémů je totiž problém zrodu nových sociálních činitelů, podmínek pro jejich život a jejich role v budování nové společnosti.

Můžeme se tázat, zda se může objevit nová generace podnikatelů, protože žádná ekonomická reforma směřující k tržnímu hospodářství nemůže dosáhnout účinnosti, pokud se podnikatelé nestanou motorem reformy. Rozklad ekonomického systému nemusí přímo vést k nepořádku, ke spekulacím, k černému trhu, ke kriminalitě, k vytvoření nových mafií, spíše než k investování a nastolení konkurenčního prostředí? Navíc vznik nové generace podnikatelů není snadný ve společnostech, kde stát po dlouhou dobu vnucoval jediný způsob organizace a jedinou představu zabráňující společenskou existenci podnikatelů a odborů, tzn. odmítající vznik modifikací tohoto jediného způsobu a popírající jej prostřednictvím konfliktních společenských vztahů.

Tato poslední skutečnost znamená, že sociální činitel nemůže být definován pouze svou identitou. Je třeba ho vidět z pohledu sociologie v rámci souboru společenských vztahů, v systému nerovných vztahů, kde, jak to opakovaně popsal Alain Touraine, historická platnost se vytváří prostřednictvím rozporů mezi činiteli. Institucionální vytváření politických forem demokracie jde ruku v ruce se zrodem společenských činitelů schopných indukovat dialog. Ekonomické transformace by byly zbaveny smyslu bez zavedení nového politického rámce a bez vytvoření občanské společnosti, sociologicky nezávislé na státu a schopné vytvářet prostředí pro činitele, mezi nimiž existuje napětí. Tato napětí svědčí o schopnostech společnosti poskytovat volbu v oblasti kulturní, politické nebo ekonomické.

Kromě rozkladu předcházejících modelů, určení sil schopných vybudování nové společnosti představuje tu nejzákladnější otázku. Komunistické režimy usilovaly o zničení autonomie sociálních činitelů. V současné době nastolení politického pluralismu, který doprovází vznik četných politických stran, nás nepoučuje o vzniku občanské společnosti. Neznamená obnovení vnitřní dynamiky na společenské a ekonomické úrovni, která by se mohla přičítat demokracii. Je třeba dále a přesněji dotáhnout sociologickou reflexi a skutečnost, že přestavba politického systému předchází formování sociálních činitelů nám nemusí bránit v úsilí po identifikaci nových sociálních činitelů, jejich podmínek vzniku a existence.

Není žádný důvod si myslet, že k demokracii může vést pouze jediná cesta. Nové formy a definice demokracie se vytvářejí vlastně před našima očima. Kromě toho všude, kde jsou zdroje, se nacházejí vyvolené skupiny, aby převzaly ve vlastním zájmu kontrolu, což přímo vede ke vzrůstu nerovností, k okrajovosti celých sociálních kategorií a často až k vyloučení. Vznik sociálních činitelů schopných navrhnout volbu, a tím vytvářet kontrolu vývoje, je pak nevyhnutelnou nutností.

Sociální instituce nezbytné pro úspěch hospodářské transformace

J. Musil, ředitel Sociologického ústavu ČSAV

Začnu zdánlivou trivialitou: přeměna centrálně plánovaného hospodářství na tržní hospodářství má sociální dimenzi, která zůstává poněkud stranou pozornosti. V Československu je tato sociální dimenze nerozlučně spojena s důsledky revoluce z roku 1989. Motorem změn bylo politické úsilí, na prvním místě úsilí o nabytí svobody, získání elementární lidské důstojnosti, úsilí o možnost výběru životních forem, o účast na moci a o participaci. Nepodceňuji zároveň ostatní faktory, zejména hospodářskou nespokojenost i narůstající technologické a ekologické problémy ... Jestliže u nás, i v řadě jiných zemí, jako je Maďarsko, je dosud sociální klid, je to díky souhlasu širokých vrstev obyvatelstva se základními podněty změn z roku 1989. Nejhlubším cílem těchto změn bylo nastolení a udržení demokracie. Na druhé straně si myslím, že všechny zkušenosti 20. století, a» už politické nebo analytické, opakovaně ukázaly, že nezbytnou, avšak nikoliv dostatečnou, podmínkou demokracie je tržní hospodářství. Ale zároveň existence trhu automaticky nezajiš»uje demokratické procesy. Zcela nezbytná je výstavba politických institucí a aktivní sociální politika. Podmínky životaschopné a trvalé demokracie jsou vytvářeny na jedné straně interakcí mezi efekty tržního hospo-dářství a působením politických institucí a na druhé straně výsledky sociální politiky.

Sociologové si uvědomují, že společenské procesy jsou tvořeny na sebe nepřevoditelnými částmi, že je nelze redukovat. Lze toho dosáhnout především vědomým rozlišením dvou základních politik: politiky ekonomické a politiky sociální, kterou nelze považovat jenom za přívěšek politiky ekonomické nebo scénáře politické reformy. Musí se na ně pohlížet odděleně a zároveň globálně. Co je vně a uvnitř ekonomie, anebo jinak řečeno, co je více nebo méně rozdělováno trhem, co je více nebo méně zboží? Ekonomové jsou silnější v těchto úvahách v jednom smyslu: model konstruují jako jakýsi ideální typ, který má vnitřní konsistenci. Sociologové však tyto zjednodušené modely, které umožňují pronikat do reality jako konstrukce, relativizují, nepřetržitě mluví o něčem, co je kontextem, podmínkou, co narušuje jejich jednoznačnost, dodává tomu reálnost. Když hovořím konkrétněji o pojmech bydlení, o infrastruktuře moderní společnosti, nemluvě o prostředí, mám nezbytně pocit, že ekonomický model není schopen vystihnout fungování těchto složek naší existence. Uvedu další příklad: hospodaření s půdou. I velcí liberální ekonomové, jako Clark, vždy zdůrazňovali, že hospodaření s půdou nemůže být vystaveno pouze ekonomickému mechanismu. Kategorie pojmů často naznačují určitou směs a závisí pak velice na stanovisku politickém.

To vše je nutno vidět v souvislosti s etapami transformace. Claus Offe rozlišil tři okruhy regulací ve společnosti: jednak konstituční transformaci (definici identity a definici státu), hospodářskou transformaci a kulturní transformaci, kterou myslí přeměnu na civilní společnost. Nejsou-li časově sladěny tyto jednotlivé okruhy, jestliže se např. začne provádět hospodářská reforma aniž je vyřešena transformace identity nebo definice státu, tak je to na překážku reformy. Československo je toho klasickým příkladem. V důsledku neujasněnosti a prozatímní formy ústavy neustále narážíme při přijímání sebemenších ekonomických rozhodnutí na problémy. Politická, hospodářská a kulturní transformace budou trvat podstatně déle, než se předpokládalo. Tato délka, jako každá změna, předpokládá mobilizaci energie, která přichází zevnitř anebo zvenku. Myslím, že zvenku mnoho nedostaneme a zdroje musí být nalezeny především uvnitř.

Pokusme se hledat nové sociální instituce. Jak dosáhnout maximální zaměstnanosti při přijatelné inflaci? Proč usilovat o maximální zaměstnanost? Nezaměstnanost je do značné míry strukturální věc a jenom zčásti věc individuální. Je třeba mít na paměti posun role zaměstnanosti a práce pro jednotlivce v současné společnosti, posun probíhající v posledních letech. Připomeňme si tézi o poklesu významu práce v systému

hodnot. Ukazuje se, že to byla spíše intelektuální konstrukce. Nemáme totiž dost rozvinuté sociologické studium nezaměstnanosti, máme nanejvýše statistické informace.

Zde je hranice mezi sociologií a ekonomii velmi ostrá. Ekonomové mají monetární a fiskální makroekonomické nástroje, ale lidská cena může být nesmírně vysoká. Řešením v této oblasti je systematická sociální politika práce. Ta může zajistit rovnováhu mezi inflací a zaměstnaností. Je třeba vzít v úvahu různé skutečnosti. Koordinace nabídek mezd ze strany zaměstnavatelů může redukovat soutěživé podbízení, prostě může měnit trh. Čím jsou odbory organizovanější a mají více členů, tím je lepší vyjednávací pozice zaměstnanců. Anebo zase tlak na mzdy může být omezován tím, že odbory koordinují své mzdové nároky uvnitř a mezi sektory. Forma a povaha příspěvků v nezaměstnanosti hraje důležitou roli. Víme dobře, že jakmile se zkrátí doba jejich vyplácení, nezaměstnanost se začala snižovat. Byla do jisté míry převedena do kategorie jiných forem sociální pomoci. Nicméně v řadě zemí, kde je tvrdší postoj k takovému proplácení, se začala ukazovat jiná statistika. Končím tuto část poukazem na pozitivní roli vládních opatření: přeškolení a informování o práci, to vše nepochybně podle zkušeností evropských zemí, které přijaly aktivní politiku zaměstnanosti, ukázalo pozitivní výsledky.

Problém stěhování, mobility je předpokladem fungování tržní ekonomie. Nemáme ujasněno, do jaké míry kulturně patříme k té oblasti Evropy, kde bude spíše dáována přednost pohybu práce za lidmi než lidí za prací. Navíc analýzy krizových měst ukazují, že ti, kteří se stěhují, jsou spíš špičky, nejkvalitnější kategorie, kdežto masa těch, kterých se to nejvíce týká, zůstává neschopná pohybu v krizových oblastech. Tento jev vyžaduje jednak porozumění, jednak jakési vyvinuté nepřímých nástrojů, které by zvýšily buď mobilitu anebo pohyb pracovních příležitostí. Proto je naprosto nutnou institucionální podmínkou kombinace regionální a za-městnanecké politiky. Propojení bytové politiky a politiky zaměstnanosti je založeno na podobném přístupu. Je třeba také vzít na vědomí závislost mzdové politiky na privatizaci, na cenové reformě a na dosažení rovnováhy na trhu, na sladění bytové politiky. Dalším problémem je sociologická analýza chování podniků. Konečně sociologická analýza chování podniků prokazuje, že makroekonomická stabilizace není dost hlubokou a pevnou zárukou stabilní společnosti, není-li doprovázena účinnými změnami na úrovni podniků.

Je skutečně definitivně rozhodnuto, že struktura vlastnictví nebude zahrnovat jiné než soukromé formy vlastnictví? Do jaké míry necháváme stranou problém dále (ne špatně) fungujících podniků a jejich existenci? Co sociologové dělají s porozuměním k družstevním nebo jakýmkoliv samosprávním složkám, které v řadě zemí, jako např. ve Francii, v poslední době vykazují velice udivující životnost?

S obecnými problémy souvisejícími s přechodem souvisí další dilema. Dilema nutnosti státu silného k zavádění reformy i nutnosti státu umožňujícího rozvoj občanské společnosti. Cíl je dán, ale jakou jít cestou bez silného státu není jasné. Samozřejmě neplatí zjednodušené liberalistické schéma 19. století, boj proti feudálnímu, stavovskému státu ... anebo je přece jenom tato analogie oprávněná, nevedeme přeci jen boj proti jakémusi novému feudalismu a není tudíž razantnější přístup nutný?

Poslední poznámka je o neokorporativismu a o velkých politic-kých nebo sociálně politických variantách, před kterými stojíme. Myslím, že my dnes patříme ve střední a východní Evropě ke třem zemím, které systematicky zavedly neokorporativistický systém. Maďarsko, Bulharsko a Československo jsou tři země, kde na rozdíl od Polska, tripartitní systém znamená soustavné vyjednávání mezi zaměstnavateli, zaměstnanci a vládou. Zde bych chtěl teoretikům položit tuto otázku: do jaké míry existuje tento tripartitní systém u nás díky tomu, že jsme v oblasti rakouské, v oblasti s tradicí stavovské společnosti, která se v moderní formě transformuje, která takto funguje ve velice odlišných společnostech jako v Holandsku, v Rakousku, kde společnost je do jisté míry rozlišena na tábory, anebo v západním Německu, kde existuje poměrně stabilní systém trojúhelníku, který spočívá v nepřetržitém vyjednávání a nutnosti hledání dohod. Politicky je to most od centralismu k demokracii a systém a instituce na něm vybudované předpokládají něco, co se nám zdá těžko přijatelné: velké koalice, právo veta hlavních partnerů a nepřetržitou nutnost hledání konsensu za cenu kompromisů. Kdyby se v Československu podařilo zpevnit tento systém, dosáhli bychom mnoha věcí. Především by bylo vytvořeno klidnější klima pro ekonomickou reformu. Aktivní politika by neměla končit dílčími jednotlivými institucemi, ale měla by přesahovat do oblasti makrostruktur, pojetí státu a jeho fungování.

Nová legislativa a její sociální dopad

I. Mucha, Právnická fakulta UK

Současná sociální transformace naší společnosti, která se zakládá především na prosazení ekonomické reformy, vyžaduje vytvoření nové legislativy. Cíl je jasně vymezený: obnovení ekonomických vztahů. K dosažení nestačí provést opatření ekonomického rázu, legislativní opatření jsou nezbytná. Co nelze totiž prosadit v ekonomii, musí být učiněno politicky s pomocí právních prostředků. Nová legislativa tvoří důležité pojítko mezi ekonomickým a sociálním systémem.

V naší situaci je však toto jednoduché "racionální schéma" opírající se o představu racionálního jednání ekonomického a politického vystaveno působení řady faktorů, které je specifickým způsobem modifikují. Samotné prosazování legislativních opatření naráží na řadu překážek. Náš stát v současné době není ani institucí racionálně fungující, ani to není samovolně se vyvíjející seberegulativní systém moderní společnosti. To je zvláštní rys všech státních útvarů v post-socialistickém období. Staré zatížení, prosazování legislativy mocensko-politicky, tedy politickými prostředky nátlakem jedné strany, stará legislativa, vede některé politické strany k závěru, že to nelze jinak ani nyní. Politické prostředky mají být použity efektivně, racionálně jakoby na základě rozhodnutí technokratické elity či skupiny expertů. Analýza, o kterou se tento postup opírá, je však převážně nebo výlučně ekonomickou. Politika stejně jako ekonomika je pouze subsystémem společnosti a nikoliv společností samotnou.

Je zřejmé, že naše společnost není dosud typem moderního systému společnosti. Svědčí o tom i jednoduchá představa, jak by se měla ekonomická a politická racionalita účelově promítnout do legislativních opatření, která by právně zakotvila rychlý přechod k moderní společnosti. Takové předpoklady, zdá se, akceptuje celá politická scéna. Z logiky vývoje vyplývá, jakoby přednostní právo tak vystupovat měla ODS, jakoby jedině ona byla schopna tento "racionálně rychlý proces" uskutečnit. Vše zde směřuje k juristické legitimizaci politických rozhodnutí. V současné době se z této otázky, v předvolební boji, stává otázka, buď a nebo, budoucí podoby politického systému. Jakmile se však tento proces stane záležitostí jedné strany nebo převážně její, pak se tím vytvoří i specifický rámec povolebního vývoje tím, že umožňuje politický boj při zavádění nových zákonů. Může to vést také k otřesu celospolečenského zájmu na sociální transformaci, k představě o nutné fázi postupných změn pod ochranou momentálně dominantní politické strany a jejích politických cílů.

Nová legislativa by tedy neměla být jednoznačně podřízena pouze ekonomickým zájmům a ekonomické či politické racionalitě. Jde především o transformaci sociální, tedy zasahující do co nejširší oblasti zájmu. Jediným smyslem a cílem politickým by mělo být vytvoření podmínek pro efektivní vývoj systémové racionality práva, o vytvoření základu moderního právního systému. Účelovost legislativy, vnějšího rámce pravidel a zákonů, musí být prověřena skutečností, faktickým jednáním, reálnou motivací a skutečným uplatňováním předpokládaných zájmů.

Každý nový legislativní řád, zvláště v situaci relativně pomalého vývoje v post-socialistické společnosti, vyvolává řadu konfliktů, protože prudkost změn legislativních v žádném aspektu nekoresponduje s nástupem nových dynamických sil, nových sociálních skupin. Dochází spíše k modifikaci či proměně bývalých "ekonomicky silných skupin" vzájemně propojených, pro které administrativně a ideologicky podmíněné řízení předchozího typu státu bylo brzdou v jejich "ekonomickém rozletu". Nová legislativa jako symbol post-socialistického státu tak paradoxně zvětšuje rozdíl mezi skupinami ekonomicky silnými a ekonomicky slabými, který existoval již dříve. Na obou stranách se obvykle jedná stále o stejné lidi. Sociální dopad nové legislativy zaměřené jen na účelově politické či ekonomické cíle je nebezpečný. Nová legislativa by měla brát v úvahu širší zájmy obyvatel. Problém je také v tom, že tyto zájmy nejsou nijak artikulovány ani sociologicky zjištěny. To, že nejsou artikulovány souvisí i s faktem dlouholeté absence možné komunikace a artikulace zájmů. Dnes se však objevují náznaky této artikulace v různých nárocích národních, specificky skupinových apod., které jsou bohužel interpretovány jako politické nebo jsou do této oblasti přenášeny. Řešení této otázky je pak automaticky hledáno v dostupných prostředcích legislativních opatření, účelovosti, racionality či efektivity politicko-ekonomické. Politicko-ekonomickými prostředky a

legislativou na ně úzce vázanou, však nemohou být tyto otázky přiměřeně nejen vyřešeny, ale ani formulovány.

Proto je nezbytně třeba si všimnout i toho, jak vypadá racionalita rozhodování jedince v jeho každodenním životě, která se v mnohém nezměnila proti období před rokem 1989. Politické a ekonomické změny mohou proběhnout rychle, ale "modely jednání a rozhodování", které si lidé za dlouhá léta osvojili, se mění pouze pomalu. Nová legislativa by měla brát v úvahu i tu skutečnost, že musí být zajištěním nejen nového typu racionality ekonomické a politické, ale ve stejné míře i racionality každo-denního jednání, což znamená brát v úvahu širší sociální skutečnosti a okolnosti či předpoklady možného dopadu legislativních změn, což se však dnes neděje.

Sociální a politické kultury v přeměnách postkomunistické společnosti

Z. Strmiska, CRESPO/IRESCO

Jestliže česká a slovenská společnost prožívají hluboké změny, jak může sociologie jejich vývoj osvětlit, jak může těmto přeměnám napomoci? Samotný termín "sociologický přístup k přechodným postkomunistickým společnostem" je dvojznačný již v tom, že sociologie sama zkoumá komplexní, "inter-systémové" souvislosti ve společenské skutečnosti, zejména souvislosti mezi ekonomikou, politikou a kulturou, jednak se soustřeďuje na sociálně integrační systém, na společenské vztahy a na sociální aktéry, kteří do nich vstupují a je rozvíjejí. Zastavíme se u obou stránek této problematiky.

Na rozdíl od předchozích vývojových fází, sociologie dnes se nesnaží vyčerpávajícím způsobem popsat, vysvětlovat a integrálně předvídat, nebo dokonce "vědecky řídit" celý společenský proces. Dospívá ke střízlivějšímu a skromnějšímu pojetí své úlohy, které však zdaleka nemusí být skeptické. Pokládá za svůj úkol učinit sociální proces v co největší míře srozumitelným, a tudíž racionálně více méně zvládnutelným. V analytickém smyslu může rozpoznat strukturaci procesu, jejich fáze a jejich aspekty a může přímo najít jeho konstitutivní články, najít určitá hledaná řešení pro křížovku reality. Nemůže však bezpečně najít všechny její komponenty, rozluštit všechny termíny, nemůže průkazně předvídat. "Totalizace" či "syntetizace" v procesu poznání, sama o sobě nezbytná, má své meze.

Mluvíme-li o stavu a vývoji české a slovenské společnosti, vstupujeme do oblasti sociologie globálních společností, v níž komplexita společenských vztahů dosahuje svého vrcholu. Není nahodilé, že sociologie se této problematice poměrně málo věnuje nebo téměř vyhýbá. Sociologii však nelze redukovat jen na souhrn sociologických disciplín zkoumajících jednotlivé dílčí oblasti společenského života.

Řešení problému jedné společnosti vyžaduje poznání jiných společností. Jen jejich srovnání umožňuje rozpoznání obecného a situování jedinečného, meze variability jedinečného. Současné společnosti - po zhroucení komunismu - nejsou genericky tak hluboko odlišné, jak to předpokládal marxismus, když mluvil o svých výrobních způsobech a sociálních formacích. Jednotlivé moderní společnosti nejsou však totožné, ale rozrůzněné a existují v nich typové a sub-typové varianty. Prosazují se v nich také odlišné tendence, které nepotlačují jejich rodovou jednotu. Status shod, podobností a rozdílů, jejich "diferenční matrice", nejsou v moderních společnostech předem určeny, jsou otevřenou otázkou, kterou může zodpovědět jen soustavný empirický výzkum.

Moderní společnosti nejsou vytvářeny jen jedním typem společenských vztahů, koexistuje v nich více typů vztahu. V tom tkví právě zmíněná vysoká komplexita těchto společností. Je myslím možno uvažovat o základních formativních tendencích těchto společností, které jsou do určité míry jejich univerzáliemi, současně se uplatňují jako proměnné, a to tehdy, když tyto obecné charakteristiky nehrají stejnou úlohu v různých společnostech nebo typech společností.

O současných moderních společnostech, zejména vyspělých společnostech, lze podle mého názoru říci, že to jsou v určitém smyslu kapitalistické společnosti. Rozumíme-li kapitalistickou ekonomikou odkaz na

tržní hospodářství a na zaměstnanecké vztahy zajišťující kooperaci soukromých vlastníků a jejich zaměstnanců, zdá se mi poněkud ideologické a laciné tvrdit, že kapitalismus neexistuje. V tomto bodě pokládám za mnohem zdůvodněnější např. stanovisko Raymonda Arona, který existenci podstatných kapitalistických aspektů v moderních společnostech uznával, ale současně je relativizoval a odděloval základní významy pojmu od jeho početných vedlejších, často hodnotících, konotací. Nelze také přehlížet, že rodový termín "kapitalistické společnosti" překrývá řadu odlišných forem.

Jsou-li soudobé společnosti kapitalistické, nejsou jen kapitalistické; jsou omezeny, doplněny a zprostředkovány jiným typem vztahu. Z určitého hlediska možno vidět specifika západních vyspělých společností v jejich hodnotových vzorcích, zejména v (a) univerzalistických hodnotách, jež se projevují v lidských právech, (b) v aktivizmu a ve výkonových kritériích, (c) v úsilí o racionalitu a v (d) personalistických, či humanistických orientacích.

Bezprostředním výrazem univerzalistických orientací v politické sféře a v jistém smyslu v celé sféře společenského řízení jsou demokratické principy, přesněji řečeno nikoliv principy jakékoliv demokracie a ani jakékoliv pluralitní demokracie, ale principy liberálně demokratické, které vycházejí z jedince, z jeho nezcizitelných práv rozvíjet samostatnou činnost a účastnit se také politického života a celého společenského řízení. Mluvím-li o liberální demokracii, mám na mysli například koncepci Maxe Webera, který již na začátku našeho století mluvil o nebezpečích, která hrozí moderní liberální demokracii z kolektivistického Ruska a z kapitalistické Ameriky a který si uvědomoval, že mezi těmito proudy neexistuje žádná paušální předjednaná harmonie, i když mechanismy tržního hospodářství a principy demokracie jsou pro moderní společnosti nepostradatelné.

Výrazem univerzalistických orientací v sociálních vztazích je sociální politika, která se samozřejmě neredukuje jen na korektivní funkce vzhledem ke kapitalistickým mechanismům, na záchranou sí, ale plní také náročné programové funkce, jež umožňují společnosti, aby žila v souladu se svými univerzalistickými hodnotami. Bez náročné programové sociální politiky si nelze trvání a rozvoj moderních společností představit, bez ní je sociální integrace společnosti v základech ohrožena a společnosti hrozí destabilizace. Funkce sociální politiky nelze však ani chápat izolovaně od ostatních sociálních funkcí. Stojí před úkolem sladit uspokojování sociálních potřeb a jistot občanů s respektováním funkčních výkonových imperativů ekonomického a celého sociálního systému.

Současnou vývojovou fází post-komunistických společností je možné označit jako fázi přechodných společností, tj. společností, jež jsou na cestě od jednoho systému ke druhému. Zastávám tu označení přechodné společnosti, oproti pouhému označení společenské přeměny - poslední termín je mnohem chudší, společenské přeměny jsou v různém stupni trvalým společenským stavem.

Dostatečně charakterizovat post-komunistické společnosti nelze jen odkazem na jejich před-komunistickou minulost, k níž by se tyto společnosti údajně chtěly vrátit, ani odkazem na vyspělé západní společnosti, jimiž by se chtěly stát. Otázkou je, co komunistická minulost v současných podmínkách znamená pro konkrétní vývojové dráhy jednotlivých společností. I společenská restaurace je ostatně tvůrčí proces, který nutí i unavené historické aktéry tvořivě jednat - někdy proti jejich vůli - a nalézat přitom nová originální řešení.

Kombinace konstitutivních strukturálních prvků situují moderní společnosti na křižovatku různých vývojových možností. Tyto možnosti jsou rozpracovávány specifickými sociálními a politickými kulturami, jež se nám jeví jako jeden z hlavních operátorů připravujících a podmiňujících sociální změny. Samozřejmě sociální a politické kultury nejsou univerzální determinantou společenské a zejména institucionální změny; institucionální systémy mají svou vnitřní koherenci, která se prosazuje proti vůli lidí a produkuje početné perversní efekty. Nicméně, sociální a politické kultury, zahrnující představy jako interpretační schémata a hodnotové preference, jsou jedním z hlavních operátorů, které společenskou změnu utvářejí. Společenské zájmy, např. jsou podmíněny nejen situacemi, v nichž lidé jednají, ale také hodnotovými soustavami a jsou s nimi v oboustranné interakci. Nekladáme proto do protikladu vysvětlovací postupy v termínech sociálních a politických kultur na straně jedné a v termínech zájmových kategorií na straně druhé.

Jednou z nejdůležitějších diferenciacních os sociálních a politických kultur, i když ne samozřejmě jedinou, je osa pravice/levice. Domnívám se, že pravice a levice se setkávají nejen na extrémech, jak se obvykle zdůrazňuje, ale že i v jiných fázích spektra se svým způsobem konec konců implikují, současně sledují však odlišné perspektivy a zachovávají si svou neredukovatelnou odlišnost. Obě koncepce směřují k postižení vztahu mezi sociálním systémem, hodnotovými orientacemi a institucionálními mechanismy na straně jedné a lidmi, aktéry, osobnostmi či osobami na straně druhé. Pravice vidí však základní civilizační hodnotu a nejdůležitější oporu v regulativních společenských mechanismech, v tržním hospodářství a v legitimních formách autority, konkrétně v zastupitelské reprezentativní demokracii, běží-li o pravici demokratickou, zatímco demokratická levice vychází více z jedince, z osobnosti a relativizuje ve větší míře platnost institucionálních soustav, podtrhuje přitom nutnost jejich přizpůsobení a přeměny. V jejich extrémních hodnotách rozdíl mezi pravicí a některými proudy levice, konkrétně nedemokratickou levicí se stírá, oba extrémy jsou v podstatě institucionalistické. Současně s tím platí, že levice klade na nejvyšší místo univerzalistické hodnoty, zatímco pravice privilejuje výkonová kritéria umožňující posoudit společenský význam a přínos činnosti.

Z hlediska dělení levice/pravice je možno v současných moderních společnostech, v nejhrušší analýze rozlišit určitý počet politických kultur: nedemokratickou pravicí a nedemokratickou levicí, voluntaristickou pravicí, liberálně demokratickou pravicí, sociálně-demokratickou levicí, která chce - jak to formuluje současný francouzský premiér - respektovat kapitalismus, aby jej mohla reformovat a konečně současnou moderní socializující levicí, která opouští socialistickou utopii a orientuje se na strukturální přeměnu některých podstatných společenských prvků. Bez ohledu na jejich historický vznik, existence veřejného sektoru, zavedení SMIGu, RMI jsou příklady takových přeměn charakteristických pro moderní levici.

Rozrůznění podle osy pravice/levice má svou poznávací hodnotu, je spjato, jak ukazují početné empirické výzkumy s odlišnými přístupy lidí v řadě otázek ve veřejném i soukromém životě a bylo by nesprávné je odmítat. Současně nelze přehlédnout, že jako každé komplexní hodnocení je toto dělení založeno na diskutovatelném sblížení kvalitativně odlišných kritérií a že pro popis řady skutečností je třeba dát přednost analyticičtějším vícerozměrným modelům, např. modelům rozlišujícím proměnnou "liberální demokracie/autoritarismus" a proměnnou "individuální přivlastňování a omezená redistribuce/silná redistribuce a silné kolektivní přivlastňování". Lze snadno ukázat, že hodnoty těchto proměnných se mohou různým způsobem kombinovat, symetricky i asymetricky.

Četní západní pozorovatelé se domnívali, že v post-komunistických společnostech budou největším zdrojem obtíží ekonomické problémy. Toto očekávání se potvrdilo, i když politické problémy v československé společnosti nejsou o nic méně důležité. Boj proti komunistickému režimu vyústil v listopadu ve vznik jednotného hnutí (Občanského fóra), což mělo za následek vytvoření pluralitních struktur charakteristických pro moderní demokratické společnosti. Politické strany existující vně tohoto hnutí nehrály srovnatelnou, natož stejnou roli. Společnost si zachovala tuto podobu po více než rok, což se zdálo výhodné k boji se starými strukturami a k vyřešení problémů pravo/levé bi-polarizace. Občanské fórum umožnilo ve svém rámci vytvoření politické třídy, v níž pravice má vedoucí postavení a levice pouze minoritní zastoupení, které se v očích veřejného mínění nejeví dostatečnou silou pro boj proti dědictví komunismu. Její existence nicméně neumožnila vymezit problémy, které rozdělují společnost tím, že vytváří dojem umělého konsensu a brzdí vznik diskusí a politického myšlení.

Pravo-levá diferenciace se nakonec objevila v radikální formě. Koncepce demokracie jako prostředku k vyjádření a ochrany vlastních zájmů ji převedla na normativní koncepci, která chápe demokracii jako soubor objektivních univerzálních principů. Boj proti komunismu a jeho vlivům se tak stal neoddelitelnou součástí politické taktiky a boje o moc. Upřednostnění partikulárních zájmů a krátké trvání zabránily velké části politické třídy, napravo i nalevo, pochopit takřka banální myšlenku, že demokracii nelze udržet bez obecného konsensu o základních hodnotách. Za současných podmínek lze jen stěží považovat československou demokracii za stabilizovanou a uchráněnou před nebezpečím.

Přesto jsou politické změny, které se odehrály od listopadu 1989, podstatné. Nyní existuje pluralitní politický systém, ekonomická sféra je uchráněná od "politokratických" tlaků a uplatňují se lidská práva. Jedna z hlavních překážek rozmachu demokracie však spočívá v úzké koncepci, v níž politikové uplatňují zároveň negaci i pokračování určitých praktik používaných komunistickým režimem. Politický život totiž

trpí velkou slabostí při vytváření koncepcí a projektů obecné politiky. Rozhodovací procesy vedoucích míst jsou nedostatečně racionální a jsou vystaveny tlaku partikulárních zájmů a vyvolávají otázky ve veřejném mínění. Politická diskuse se odehrává chaotickým způsobem a nepřispívá k vytvoření konsensu o základních otázkách.

Velká část veřejného mínění je v důsledku toho zklamaná praktikami politiků. Zájem o politiku klesá a mnoho lidí neví koho volit a domnívá se, že "politici nemají dost zkušeností", "starají se jen o své zájmy", "politika je špinavá". Negativní dopady politických chyb nejsou tak silné jako v Polsku nebo v Maďarsku. Zájem o politiku zůstává na vyšší úrovni. V Československu nebude neúčast v parlamentních volbách tak silná jako v Polsku nebo jako při místních volbách v Maďarsku.

Přestupky či zločiny proti lidským a občanským právům spáchané v komunistickém režimu jsou bezpochyby skutečností, kterou nelze opomenout. Je žádoucí, aby z toho byly vyvozeny všechny právní důsledky. Tyto zločiny mohou být souzeny podle práva nezávislými tribunály na základě konkrétních činností a svědectví určitých osob bez uplatňování kolektivní viny. Principy právního státu, nezávislá justice a respekt jejich pravomoci jsou základními podmínkami pro rozvoj demokracie. Ministerstvo vnitra a policie nemohou nahrazovat soudní systém v tak důležitých otázkách. Je politováníhodné, že nejenom četní občané, ale i četní zodpovědní politici podléhají, zejména pokud jde o lustrace, afektivním reakcím, módním masovým vlnám nebo zainteresovaným kalkulům, za nimiž se často skrývá především vlastní nevyrovnané svědomí, pocit vlastní slabosti či viny za kritizovatelné chování, které v minulosti nebylo u nás nejdřívším jevem.

Podle různých průzkumů je orientace na tržní hospodářství přijímána většinou československé společnosti. Např. průzkum politické kultury studentů v Bratislavě potvrzuje, že většina studentů neodmítá kapitalistickou ekonomiku ze zásady, ideolo-gicky, nebo axio-racionalisticky (ve smyslu Webera). Přijímá pojem zisku, ale požaduje přiměřené zdanění. Třetina by se ráda stala podnikateli, mají však početné rezervy k praktikovaným formám nabytí kapitálu, které se pokládají za morálně sporné nebo přímo nelegitimní. Legitimita privatizačních postupů má pro celou otázku privatizace prvořadý význam a bude ovlivňovat utváření hodnotové orientace společnosti. Politické strany navrhuji ve skutečnosti projekty vedoucí od masivní privatizace k určité koncepci smíšené ekonomiky. Československý projekt privatizace má radikální charakter nemající obdoby v západních ekonomikách. Tento rozdíl přináší méně restrukturalizaci veřejného sektoru - Francie, Rakousko, v nichž je veřejný sektor tradičně silný, uplatnily takovou politiku - než na existenci veřejných služeb. Takový projekt se řadí mezi modely americké a západoevropské. Jak bude reagovat společnost na zkušenosti získané v průběhu realizace toho-to projektu, který je kritiky označován za "neo-liberální utopii"?

V postkomunistických společnostech společenské vztahy prožívají zásadní změny. Došlo ke zrušení "politokracie", státního a stranického aparátu. Nejaktivnější a nejbohatší činitelé aparátu se proměňují v rámci privatizace v podnikatele a kapitalisty, což vyvolává morální protesty ze strany těch, kteří v minulosti žádných výhod nepožívali. Část dřívějších "politokratů" se znovu uplatňuje tím, že využívá svých znalostí a kontaktů. Zároveň se vytvářejí skupiny politokratů, kteří jsou zbaveni svých dřívějších výhod nebo jsou vyřazeni. Intelektuálové představují skupinu, která má z demokratických změn největší prospěch. Zbavují se "politokracie", poručníka, který po dlouhou dobu omezoval jejich práva a vnucoval hodnotu a formy činnosti, které neodpovídají potřebám intelektuální práce. Noví podnikatelé považují svou činnost buďto za snadnou cestu k obohacení nebo za příležitost nezávislé práce, která není závislá na titulech a diplomech. Dědicové z podnikatelských rodin v sobě často uchovali podnikatelský duch, přestože nemohli podnikat po mnoho desetiletí. Procesy pohybu nahoru a dolů, mezi generacemi i v rámci generací budou v přechodném období dynamičtější než ve stabilizovaných společnostech. Na rozdíl od jiných společenských kategorií budou mít dělníci teprve po dlouhém čase prospěch z výsledků ekonomické reformy. Reálně lze očekávat nárůst sociálních nerovností nejen mezi kategoriemi, ale i v jejich rámci.

Dochází k napětí ve společenských vztazích a různé systémy hodnot se střetávají při úsilí o ovlivnění změn ve společnosti. Samotný vzrůst produkce, snížení nezaměstnanosti, často symbolické, umožňují zmírnění společenských konfliktů, návrat k normálnímu společenskému životu. Legitimita společenských přeměn založená na očekáváních se pak mění v legitimitu uskutečňovaných přeměn. Nebezpečí hluboké revize

přijátého reformního projektu je zažehnáno. Tento rozhodující uzlový bod není ještě dosažen, směřuje však k němu vývoj současné české a slovenské společnosti.

Sociokultúrne vzorce a ekonomická transformácia

V. Krivý, Centrum pro sociální analýzu Univerzita Komenského.

Orientácie obyvateľov v ČR a SR sú značne rozdielne. Špecificky sa v jednej i druhej republike spájajú, rozdielnosť sa posilňuje, vytvára sa rozdielna celková atmosféra. Postoje k privatizácii, k ekonomickej reforme sú zakotvené do týchto národných kontextov a mimo nich ich nemožno dosť dobre pochopiť ani skúmať. Upozorňujeme na tieto významné odlišnosti (stupeň takejto odlišnosti medzi ČR a SR vyjadrujeme počtom hviezdčiek *):

*** Dôvera v hlavné inštitúcie a osobnosti - symboly transformácie: vzťahuje sa to na prezidenta V. Havla, federálne zhromaždenie, federálnu vládu, vlastnú národnú vládu, spoločenstvo európskych krajín, ako aj V. Klauša.

*** Náboženská viera. Podiel veriacich je v SR citel'ne väčšinový, v ČR výrazne menšinový. Vytvára to rozdielnosť v "hl'bke podložia" (vzťah k modernizácii, k individualizmu, postavenie liberálnych hodnôt aj.), aj keď sa to zväčša nepremieta priamo do sledovaných politických, ekonomických či privatizačných orientácií.

** Celková dôvera v režim a v budúcnosť. V SR je táto dôvera, pravda, citel'ne nižšia v porovnaní s ČR.

** Pociťované problémy: v ČR je to najmä kriminalita, v SR je prioritovaný problém nezamestnanosti a životnej úrovne.

** Úroveň ekonomickeho myslenia. Väčšina občanov v SR sa hlási k ekonomicke utopickému názoru, že v dobre fungujúcej ekonomike by nemali byť vôbec žiadni nezamestnaní. Väčšina občanov v ČR takýto názor odmieta. Indikuje to odlišnú pripravenosť na dospelý ekonomicke život bez ilúzií.

** Hodnotenie prebiehajúcej ekonomickej reformy a očakávania výsledkov. Ani v SR síce nedominujú nedôverčivé a odmietavé názory nad podpornými, ale v porovnaní s ČR sú tu hodnotenia procesu privatizácie a takisto očakávania jej prínosov výrazne skeptickejšie, kritickejšie či dokonca odmietavejšie.

** Politicko-ekonomicke sebazaradenia. Rozdiely medzi ČR a SR sa týkajú "l'avo-pravého" sebazaradovania, ďalej slabšieho zastúpenia liberálov a konzervatívov v SR, sčasti iného charakteru konzervatívov, ako aj veľkého podielu v SR tých, ktorí sa takto nevedia sebazaradiť.

** Existujúce orientácie v ČR možno vyhodnotiť tak, že transformácia sa tu chápe predovšetkým ako nevyhnutnosť, výzva a skúška; v rozložení orientácií v SR to nachádzame, pravda, tiež; oproti tomu silnejšie je prítomný ale iný moment: akýsi podtón sťažovania sa, čo to na nás "vymýšľajú", čo nám to vnucujú, ale neraz aj obyčajná nezorientovanosť a nechápavosť, o čo vlastne ide.

** Obavy. V SR je celkovo vyššia úroveň priznávaných obáv a čiastočne odlišné sú aj ich proporcie.

* Názor na štýl politického vedenia, spôsoby riešenia konfliktov, názor na to, čo je prípustné a demokratické.

* Názor na úlohu štátu. V SR, pravda, neprevažujú tí, ktorí podporujú štátne vlastníctvo podnikov či centrálne plánovanú ekonomiku, ale v porovnaní s ČR je ich významne viac. Štátne-paternalistické očakávania vyjadruje zreteľná väčšina v SR, žiadajúca, aby vláda zabezpečovala náhradný výrobný program tým podnikom, ktorým hrozí nezamestnanosť.

* "Za" viacerými orientáciami v SR možno nájsť faktor "triedneho" vnímania problémov: popri inom existujú napr. obavy z prichádzajúceho vykorisťovania a nadchádzajúcej biedy pre väčšinu. Popri vecnom probléme napr. nerovností, vidíme iný problém, ktorý spočíva v dikcii uvedených stereotypov.

* Medzi orientáciami občanov SR možno odhaliť silný faktor "ohrozenia identity" v zmysle obáv zo zlých dôsledkov transformácie ("čo to ešte prinesie?"); v ČR takto dominuje faktor obáv z nezdaru samotnej transformácie ("čo ak to nevyjde?").

Všetky spomínané rozdiely medzi ČR a SR sú štatisticky významné. Sociologicky tým rozhodujúcim, čo vidíme, je rozdiel v dôvere a podpore transformačného procesu v ČR a v SR. Snáď stojí za to pripomenúť

myšlienku, ktorú s odkazom aj na Grano-vottera zdôrazňuje I. Možný: že totiž povaha každého ekonomického konania je podstatne ovplyvnená hladinou dôvery v prostredí, kde sa toto konanie odohráva: korektné už len treba, pravda, dodať, že námi uvádzané zistenia sa bezprostredne vzťahujú k jednému typu dôvery.

Teraz, keď sme uviedli rad momentov, v ktorých ČR a SR predstavujú svojim spôsobom priam dva odlišné svety, chceme varovať pred lacným prijatím takehoto dojmu. Skutočné postojové rozdiely nemusia byť natoľko výrazné. Nezabudajme, že viacerých prípadoch ide o postojové deklarácie a tie treba brať s rezervou: ľudia sa ich prostredníctvom pre danú chvíľu modelujú k podobe, aká sa im žiada. I národná letora vstupuje do hry. Možno sme preto i v rôznej fáze obratu. Dôvera sa niekedy zvráti v rozčarovanie, skeptik rozčarovaný byť nemôže. To sú niektoré možnosti, ktorými nechceme zatusovať skôr konštatované rozdiely, ale upozorniť na potrebu opatrného zvažovania.

Konštatované rozdielnosti môžu byť pre niekoho dôkazom, že tieto "dva svety" nepatria viac k sebe a treba ich oddeliť. Nevidíme to tak. Tato rôznosť môže byť kompatibilná a zvladnuteľná i pro-duktívna - a to ešte nepočítajúc komparatívne geopolitické výhrady spolužitia. Je pravda, že niektoré vnútorné transformačné prekážky v SR sú iné a obzvlášť ťažké.

Sociální podmínky a životní úroveň

J. Večerník, Sociologický ústav ČSAV

Po dlhém období plíživého vývoje došlo v roce 1991 k významným změnám v příjmech a příjmové diferenciaci. Růst nominálních příjmů se značně zrychlil a současně se změnilo jejich složení: podíl mezd se zmenšil a podíl sociálních a "ostatních" (z majetku, z podnikání, ze zahraničí) se zvýšil. Jako součást sociální záchranné sítě byly stanoveny minimální mzda, minimální důchod, minimální příspěvek v nezaměstnanosti a životní minimum pro domácnosti. Politika vlády tak byla fakticky zaměřena na zmenšení příjmové diferenciaci. Na druhé straně však se otevřely nové zdroje diferenciaci: rostou příjmy ze soukromého podnikání, z práce v zahraničí, z majetku, z obchodních a majetkových spekulací. Zahraniční firmy působící u nás značně posunuly dosavadní platový standard. Mimo mzdovou kontrolu tak protéká zvětšující se část prostředků zvyšující příjmy, ovšem jen některých domácností. Je nepochybné, že část peněz připlouvá i mimo veškerou fiskální kontrolu. Otevření ekonomiky podnikání a světu, by» zatím v podmínkách mzdové restrikce, působilo tedy na rozevření příjmové diferenciaci.

Jaký je výsledek těchto proti sobě působících vlivů? Podle výzkumů "Ekonomických očekávání a postojů populace" provedených v roce 1991 došlo ke zmenšení nerovností v příjmech domácností, avšak k výraznému zvětšení nerovnosti v příjmech na jednu osobu či na spotřební jednotku. Slovenská populace celkově vnímá změny jako sociální regres: nerovnosti příliš velké, zvětšily se a dále se budou zvětšovat, přinesly a ještě přinesou méně spravedlnosti.

Zvětšení příjmových rozdílů vede k růstu nové chudoby. Podle odhadů Federálního ministerstva práce a sociálních věcí žije pod hranicí minima asi 700 tis. osob (5% populace). Podle našich výzkumů je to podstatně více (15%). Rozdíl může být způsoben tím, že oficiální odhady neberou v úvahu všechny skutečnosti (nezaměstnanost, příjmy domácností důchodců ...). Růst životních nákladů se projevuje ve finančních potížích domácností. Reflexe finanční situace domácností je stále více nezávislá na výši příjmů, velikosti a složení domácností. Finanční těžkosti se lépe vysvětlují sociálními proměnnými (vzdělání, teritorium), popř. postojovými charakteristikami (levicová orientace znamená větší finanční těžkosti).

Ekonomická a sociální politika se zatím vytváří bez znalosti mechanismu a vnitřních pojítek mezi ekonomickou a sociální sférou, daněmi a dávkami, pracovní aktivitou a sociální ochranou. Samozřejmě ani lidé nemají vykrystalizované vědomí souvislostí mezi prací a životní úrovní. Jde o důsledek minulého rozvolnění všech funkčních vazeb ve společnosti. Proto nelze čekat konzistenci tam, kde neexistuje ani na úrovni zákonodárců, ani ve fungování mechanismů. Uvedenou inkonzistenci např. dokumentuje fakt, že status chudoby a bohatství ve vědomí je poněkud asymetrický. Nedostatek legitimity bohatství souvisí

s celkovým odklonem od liberálního myšlení, který se projevuje v dlouhodobé tendenci: méně lidí podporuje volné síly trhu, méně lidí volá po rozevření diferenciací výdělků, je více těch, kdo očekávají řešení svých problémů ze strany státu.

Vládě se nedaří uzavřít nový "sociální kontrakt" s populací. Nová smlouva byla navržena jako přechodně nižší obecný standard, s možností vyvázat se z něj vyšším výkonem, nasazením odpovědnosti, převzetím rizika atd., to vše v liberálních termínech otevřené soutěže. Převládající pocit je, že vstupní podmínky nebyly stejné, opasky si utahují jen někteří, a to konkrétně ti, kdo si je utahovali už předtím. Sílí tendence k sociální demokracii: je to však vývoj zpět nebo dopředu? Zpět ke státnímu paternalismu nebo dopředu ke kombinaci silného soukromého a silného státního sektoru? Volby pravděpodobně naznačí odpověď.

Proměny v pracovním profesionálním postavení v letech 1989-1991

P. Kuchař, Fakulta sociálních věd Univerzita Karlova

Jednou z os transformačních procesů jsou nepochybně zásadní změny ekonomické struktury společnosti zahrnující v sobě i potřebu reformování trhu práce. Jak dalece se tuto potřebu daří uspo-kojovat mohou napovědět i výsledky výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti (podzim 1991). Pro potřeby hlubší analýzy pohybu odehrávajícího se v pracovním profesionálním postavení ekonomicky aktivní populace, byl vytvořen podsoubor respondentů, kteří, podle svého vlastního vyjádření, v uplynulých dvou letech prošli nějakými změnami tohoto svého postavení. Následující text vypovídá tedy o změnách uvnitř této skupiny "pracovním mobilitních" respondentů.

Změny ve sféře zaměstnání postihly od podzimu 1989 do podzimu 1991 zhruba pětinu ekonomicky aktivní části zkoumané populace. Určitý rozdíl byl ovšem mezi oběma republikami, když poněkud větší byl tento podíl v ČR (21 %) než v SR (16 %). V tomto období byla po určitou dobu (nepřesahující ovšem většinou 6 měsíců) bez zaměstnání také zhruba pětina respondentů (z těch, u nichž k nějaké změně došlo). Tři čtvrtiny dotázaných z této skupiny "pracovním mobilitních" pracovaly v roce 1989 ve státním sektoru. Do podzimu 1991 v něm zůstalo 60 % původního stavu, třetina odešla do soukromého sektoru. Ještě výraznějšími změnami prošlo družstevnictví, kde zůstalo jen 27 % původních pracovníků. Více než 40 % odešlo do státního sektoru a necelá třetina těchto pracovníků do soukromého sektoru. Soukromý sektor je dnes tvořen z valné většiny bývalými pracovníky státního sektoru (79 %) a jeho podíl na celku sociálně ekonomického postavení této skupiny "pracovním mobilitních" činí jednu třetinu.

Společenské změny se pochopitelně výrazně promítly do struktury řídicích pracovníků. Z těch, kteří vykonávali vyšší řídicí funkce do podzimu 1989, jich "přežilo" jen 13 %, 22 % sestoupilo do funkcí nižších a zbývající část z těchto funkcí odešla úplně. V opačném pohledu, z těch, kteří vyšší řídicí funkce vykonávali na podzim 1991, jich polovina přišla z nižších řídicích funkcí, třetina předtím žádnou funkci nevykonávala. Mobilita původních řídicích pracovníků zaznamenala podstatný ústup jejich vlivu.

Mobilita v sociálně ekonomickém postavení měří pozici podstatně složitější, složenou z více charakteristik (profese, vzdě-lání, řídicí funkce, částečně vlastnický sektor). Možnosti větších přesunů jsou tedy zde poněkud omezenější. Oproti mobilitě ve výkonu řídicí funkce zde mírně převažuje sestupná dráha. Tato charakteristika, na rozdíl od předcházející, se strukturou podle skupin povolání souvisí velice silně. Největší podíl vzestupné dráhy byl v ekonomicko-finančních profesích, kde se týkal více než třetiny respondentů, v obchodních profesích se vzestup vztahoval ke čtvrtině dotázaných. Naopak sestupná dráha byla, možno říci typická, pro dotázané v profesích, spojených se školstvím a kulturou, kde se týkala polovina dotázaných. Mezi četností sestupu a velkého sestupu byl navíc jen velmi malý rozdíl. V profesích správních a justičních byl stejný podíl jak vzestupné, tak sestupné dráhy (17 %). Podle očekávání se fakt vzestupné dráhy promítal v kladném hodnocení postojů k perspektivnosti profese a spokojenosti s ní, naopak sestup s sebou častěji nesl záporné hodnocení.

Skutečnost, že se změny v zaměstnání dotkly jen pětiny dotázaných, navozuje dojem o zatím ne příliš razantních změnách ve sféře zaměstnanosti. Navíc se nabízí hypotéza, že velká část těchto dosavadních změn nešla na úkor strukturálních změn v hospodářství, ale je spíše výrazem výměny řídicích a správních

orgánů po změně politického systému. Lze tedy říci, že do podzimu 1991 se transformační procesy sféry zaměstnanosti dotýkaly jen v omezené míře a promítaly se spíše ve zvýšených obavách z budoucího vývoje.

Vnímání nerovnosti a sociální spravedlnosti v Československu.

P. Matějů, Sociologický ústav ČSAV

Politické a ekonomické změny v bývalých komunistických zemích střední a východní Evropy způsobily význačné změny v sociálním rozvrstvení a v úrovni nerovností. Koexistence těchto změn vyvolává určité problémy. Především krystalizace nového sociálního rozvrstvení má specifické časové omezení, odlišné od časového sledu změn v politických a ekonomických strukturách. Za druhé, pokračování systémových změn a zvláště ekonomické reformy bude silně záviset na vzniku nových sociálních vrstev. Další pokračování transformace bude záviset na tom, jak rychle a hluboce pronikne univerzalizmus a meritokracie do sociálních vrstev těchto zemí.

Objevují se dvě ústřední otázky z hlediska objektivního popisu a zhodnocení vnímání týkající se sociálních změn, ke kterým došlo po r.1989. Jak obyvatelstvo vnímá rozvoj nerovností? Interpretuje nerovnosti v postkomunistické společnosti tak, že se projevuje více či méně spravedlnosti? Na základě údajů získaných z první studie o sociálním rozvrstvení v postkomunistickém Československu (říjen 1991) a mezinárodní studie o sociální spravedlnosti (červenec 1991) je možné rozeznat profily "vítězů" a "poražených" tohoto přechodu. Jednotlivci a skupiny, které měly relativně větší prospěch než ostatní ze socialistického rozdělování a přerozdělování - byrokraté, jednotlivci spjatí s komunistickým režimem, lidé s nižším vzděláním - interpretují současný vývoj jako přechod k menší sociální spravedlnosti. A obráceně - jednotlivci, kteří byli minulým systémem nejvíce postiženi - jednotlivci s vyšším vzděláním, pracovníci na volné noze - jsou přesvědčeni, že je dnes více sociální spravedlnosti.

Analýza vnímání týkající se faktorů úspěchu a pokroku v sociálně-ekonomické transformaci jasně ukazuje tendence k zavádění univerzalizmu a meritokracie. Část populace interpretuje transformaci jako příznivý nástup meritokratického systému. Dělicí čára v populaci probíhá podobně, jak je uvedeno výše. Kontrast rovnostářství/osobní úspěch zůstává pod vlivem komunistické ideologie. Pochopení spravedlnosti při přerozdělování v postkomunistickém Československu je tímto ovlivněna.

Mohli bychom uvažovat o tom, že obecné snížení kupní síly, stejně tak jako sociální náklady ekonomického uspořádání, by přivedlo význačnou část obyvatelstva k vysvětlení chudoby a bohatství v důsledku strukturálních příčin. Realizované výzkumy tuto hypotézu nepotvrzují. Přesvědčení, že chudoba je výsledkem permissivního chování, je vnímáno obyvatelstvem rozličně. V tomto bodě dělicí čára mezi obyvatelstvem je situována spíše do oblasti politické příslušnosti.

Závěrem je možno říci, že postkomunistická transformace vyvolává polarizaci společnosti, zvláště pokud jde o vnímání vývoje nerovností. Tato polarizace je pravděpodobně silnější než je tomu ve stabilizovaných společnostech a oslabuje sociální konsensus o obecných principech sociální spravedlnosti a činí jej málo pravděpodobným.